

چشم‌انداز آینده آموزش و پرورش تابعی از متغیرها و عوامل محیط ملی و بین‌المللی است. این یادداشت به تشریح چهار کلان‌رشد محیط جهانی و نیز کشورهای با اقتصاد سرمایه‌داری بین‌المللی و شش کلان‌رشد محیط ملی می‌پردازد که نظام آموزش و پرورش از آن‌ها متأثر است و چشم‌انداز آینده آن را ترسیم می‌کند.

۱. تحولات محیط بین‌المللی

از نیمه دوم قرن بیستم و اوایل قرن بیست و یکم فرایندهایی در جهان به‌ویژه کشورهای توسعه‌یافته شکل گرفته‌اند که دنیا را به کلی دگرگون ساخته‌اند و تصویری را که ما قبلاً از دنیای پیرامون خود داشتیم، تغییر داده‌اند. از بین عوامل متفاوتی که در این تغییر نقش داشته‌اند، چهار فرایند جهانی شدن، تجاری‌شدن، فردی‌شدن و رسانه‌ای‌شدن جزو مهم‌ترین عوامل شکل‌دهنده تغییر و تحولات در سطح بین‌المللی و دنیای آینده هستند.

● **جهانی‌شدن:** فرایند جهانی‌شدن فرد را از حصار و محدوده خاص قومی، ملی و منطقه‌ای خارج می‌کند و در جهان وسیع‌تری قرار می‌دهد؛ به‌گونه‌ای که همه فعالیت‌ها و امور می‌توانند در سطح وسیعی تأثیرگذار باشند و متقابلاً اتفاقاتی که در جهان می‌افتند، می‌توانند روی فرد تأثیر داشته باشند. تجلی جهانی‌شدن را بیشتر در حوزه اقتصاد می‌توان مشاهده کرد که تولید و مصرف بسیاری از کالاها و خدمات شکل جهانی به خود گرفته است. نوسانات بازار جهانی و بسیاری از کالاها را ما در زندگی روزمره خود احساس می‌کنیم. نرخ دارو و دلار، و قیمت نفت از آن جمله است. گذشته از اقتصاد، فرهنگ و گرایش‌ها و سبک‌های زندگی نیز به دلیل مرادفات و ارتباطات به هم نزدیک شده‌اند. در مجموع جهانی‌شدن فرایندی ساختاری است که ما چه بخواهیم و چه نخواهیم دنیای پیرامون ما را شکل می‌دهد. ما ناچار هستیم به آن پیوند بخوریم، به آن توجه داشته باشیم و خودمان را در فضایی جهانی ببینیم (بیات، ۱۳۹۷).

● **تجاری‌شدن:** در دنیای جدید همه چیز به کالا تبدیل و قابل خرید و فروش شده است. یکی از چیزهایی که به کالا تبدیل می‌شود، خبر و اطلاعات است. در دنیای جدید، اطلاعات به سرمایه اصلی و یک کالای قابل خرید و فروش تبدیل شده است. دیر و زودشدن خبر، یا کم و زیادشدن آن می‌تواند صحنه‌های رقابت‌های تجاری را شکل دهد. اطلاعات مبنای خیلی از مناسبات پولی - کالایی است. اطلاعات به روند تجاری‌شدن دنیای آینده شتاب بیشتری داده است، به‌طوری که برای هر چیزی بازاری شکل گرفته است (شمس و احمدگلی، ۱۳۸۴).

● **فردی‌شدن:** امروزه همه چیز دارد شکل خصوصی و فردی به خود می‌گیرد. در گذشته افراد در فضاهای جمعی زندگی می‌کردند. ارزش‌ها، عقاید، نوع نگاه، طرز لباس پوشیدن و... آن‌ها بیشتر از فضای جمعی و گروه‌های اجتماعی، در سطح خانوادگی، قومی، ملی یا منطقه‌ای که در آن قرار گرفته بودند، تأثیر می‌پذیرفتند. اما امروزه هر فرد خصوصیات، عقیده‌ها، نیازها و سبک زندگی خاص خود را داراست. حتی رسانه هم فردی شده است و به سمت رسانه‌های فردی پیش می‌رویم. یعنی هر فرد رسانه، وبگاه و وب‌نوشت یا کانال خودش را دارد (ردینگ، ۲۰۱۶).

● **رسانه‌ای‌شدن:** رسانه‌ای‌شدن فرایندی است که در پرتوی توسعه فناوری‌های نوین ارتباطی و اطلاعاتی شکل گرفته است. در این فرایند، رسانه از زندگی فرد جدا نیست و نمی‌توان آن را کنار گذاشت. رسانه به زبانی تبدیل شده است که افراد از طریق آن با هم ارتباط می‌گیرند و گفت‌وگو

تحولات اجتماعی و آینده آموزش

فریبرز بیات

دانش و اطلاعات؛ آگاهی از روش‌های متفاوت جست‌وجو؛ توان تشخیص مشکل و شناخت مؤثرترین اطلاعات برای رفع آن (میزبانی، ۱۳۹۹).

با عنایت به این تعریف، گزارش جهانی منتشرشده در سال ۲۰۲۲، تعداد کاربران فعال شبکه‌های اجتماعی در ایران را بیش از ۵۴ درصد و ضریب نفوذ این شبکه‌ها را در ایران ۵۷ درصد جمعیت کشور اعلام کرده است. همچنین براساس همین گزارش، رتبه صفحه‌های فارسی روی وب جهان گستر پنجم است، در حالی که تعداد کاربران فارسی‌زبان، کسری از یک درصد کل کاربران وب در جهان است (مدهو و تایاگی، ۲۰۲۲). متأسفانه روند مذکور در سال بعد سیر نزولی را پیموده است، به طوری که جدیدترین گزارش نظرسنجی‌های گسترده و قابل اعتماد فناوری وب (۲۰۲۳)، در مورد سهم زبان‌های دنیا در فضای وب نشان می‌دهد که سهم زبان فارسی در یک سال اخیر با حدود ۳۹ درصد کاهش، از ۲/۶ درصد کل محتوای وب به ۱/۶ درصد رسیده است (ون و همکاران، ۲۰۲۳).

● توسعه شهرنشینی

آمارها نشان می‌دهند که در سال ۱۳۳۵ نزدیک به ۷۰ درصد از جمعیت ایران روستانشین و تنها ۳۰ درصد از جمعیت ایران شهرنشین بودند که این میزان در سال ۱۳۹۵ به ۷۴ درصد رسید. پیش‌بینی می‌شود که در سال ۱۴۳۰ میزان شهرنشینی کشور به ۸۵/۳ درصد برسد. بنابراین برای کشوری که نزدیک به ۸۶ درصد از جمعیتش در شهرها زندگی کنند، وضعیت نیازها و مسائل و مشکلات آن به کلی تغییر خواهد کرد. مثلاً با توجه به عمق بحران آب در ایران، کشاورزی در آینده یا باید به شدت صنعتی و بهینه شود و یا اینکه ایران اساساً به یک کشور واردکننده محصولات کشاورزی و غذایی بدل خواهد شد (جواهری و ابراهیمی، ۱۴۰۱).

علاوه بر این، شهرها محل نوآوری هستند و هر چه شهرها بزرگ‌تر و پرجمعیت‌تر باشند، میزان نوآوری و تولید اقتصادی آن‌ها هم بیشتر خواهد بود. بر همین اساس، در گزارش «مؤسسه مشاوره اقتصادی مکنزی» در سال ۲۰۱۶، با نگاهی بسیار خوش‌بینانه به آینده اقتصاد ایران، آمده بود که ایران می‌تواند (تحت شرایطی) تا سال ۲۰۳۵ به تولید ناخالص داخلی یک تریلیون دلاری برسد و ۹ میلیون شغل جدید در اقتصاد خود ایجاد کند. یکی از شش مزیتی که در این گزارش به آن‌ها اشاره شده بود و به عقیده تیم نویسندگان گزارش می‌توانست اقتصاد ایران را به توسعه برساند، «ترخ شهرنشینی» در ایران است. بنابراین توسعه شهرنشینی (به شکل پایدار) می‌تواند یکی از راهبردهای ایران برای توسعه در دهه‌های آینده باشد. در واقع ایران می‌تواند (به صورت بالقوه) با استفاده از مزیت جمعیت شهرنشین و نسبت بالای جمعیتی که در «طبقه متوسط شهری» دسته‌بندی می‌شوند، به سرعت رشد کند.

اما فارغ از این دیدگاه خوش‌بینانه، افزایش جمعیت شهری در ایران، خالی شدن روستاها از جمعیت، و افزایش حاشیه‌نشینی شهری از ۵ درصد به ۲۵ تا ۳۰ درصد، روندی حتمی در آینده ایران است. ساختار حکمرانی در ایران برای این موضوع آماده نیست. به همین دلیل چنین روندی می‌تواند به نگرانی‌ها و آسیب‌های متفاوتی دامن بزند. از آن جمله است لشکر فقرای شهری و انواع آسیب‌ها و بزهکاری‌ها، از بی‌خانمانی تا افزایش شمار کودکان کار و خیابان، سرقت و... (دانشمند، پهلوانی و اسفندیاری، ۱۴۰۱).

● تحریم اقتصادی

این نوع تحریم غالباً به‌عنوان جایگزین جنگ و اعمال قوه قهریه تلقی

می‌کنند. رسانه به فرهنگ و محیطی تبدیل شده است که افراد در آن زندگی می‌کنند. از این دیدگاه با عنوان سنت مطالعاتی «تأثیر رسانه‌های قدرتمند» نام می‌برند. بعد از آن جریانی شکل گرفت با این مضمون که این رسانه‌ها نیستند که ما را شکل می‌دهند و برای ما تصمیم می‌گیرند، ما مخاطبانی هستیم که تصمیم می‌گیریم از کدام رسانه چگونه و چقدر استفاده کنیم. بستر همه فعالیت‌ها، از کار و تجارت، آموزش و پژوهش، تا دوستی و ازدواج و تشکیل خانواده رسانه است (فاضلی، ۱۳۹۲).

● تحولات محیط ملی

فضای محیط داخلی کشور ایران نیز طی دهه‌های اخیر تغییر و تحولات عظیمی را پشت سر گذاشته یا در حال تجربه کردن است. از میان این تغییر و تحولات، مهم‌ترین مواردی که به‌طور مستقیم و غیرمستقیم بر آموزش و پرورش و به تبع آن معلمان تأثیر می‌گذارند، از این قرارند:

● تحولات جمعیتی

جمعیت از ارکان قدرت اجتماعی هر جامعه به حساب می‌آید. داشتن نیروی انسانی کارآمد، پویایی، شادابی و تحرک اجتماعی بیشتر، و تولید اقتصادی و نتیجتاً رفاه بیشتر اجتماعی، تنها بخش کوچک اما مهمی از مزایای جمعیت جوان است. با وجود این، تحولات فرهنگی توسعه شهرنشینی، بالارفتن سواد، اشتغال زنان، تغییر سبک زندگی و کاهش تمایل زوج‌های جوان به داشتن فرزند، مشکلات اقتصادی و نیز سیاست‌های جمعیتی، اقتصادی و سیاسی طی دو دهه گذشته، موجب شده‌اند کشور در معرض خطر پیری جمعیت قرار گیرد. وضعیت به‌گونه‌ای است که کارشناسان حوزه جمعیت معتقدند با روند کنونی، ایران طی ۳۰ سال آینده با یک ابربحران جمعیتی مواجه خواهد شد. بنا بر آمارهای رسمی، هم اکنون ۱۱ درصد جمعیت کشور بالای ۶۰ سال و بالاتر از آن هستند و در سال ۱۴۳۰ که آینده نزدیک به‌شمار می‌رود، این رقم به بیش از ۳۰ درصد سالخوردگی افزایش پیدا خواهد کرد و کشور ما در بازه ۳۰ ساله به یک کشور کاملاً سالمند تبدیل خواهد شد. این درحالی است که بسیاری از کشورها روند سالخوردگی را طی ۱۱۰ یا ۱۲۰ سال طی می‌کنند. همچنین نرخ رشد جمعیت به حدود ۰/۷ درصد رسیده که کمترین نرخ رشد جمعیت در طول تاریخ ایران است. با روند کنونی، حوالی سال ۱۴۱۵ نرخ رشد جمعیت کشور به صفر درصد خواهد رسید و پس از سال ۱۴۲۰ با نرخ رشد منفی روبرو خواهیم شد که قطعاً تبعات اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و آموزشی به‌دنبال خواهد داشت (مشفق، محمودی و حق‌شناس، ۱۳۹۰).

● توسعه سواد و مهارت‌های ارتباطی

«یونسکو» نیز سواد را چنین تعریف می‌کند: «سواد توانایی شناخت، درک، تفسیر، ساخت، برقراری ارتباط و محاسبه در زمینه‌های گوناگون است. به عبارت دیگر، باسوادی زنجیره‌ای آموزشی است که توانایی رسیدن به هدف‌ها، توسعه دانش و شرکت کامل در جامعه‌ای بزرگ‌تر را برای یک فرد فراهم می‌کند.» بر مبنای چنین تعریفی، مفاهیمی مانند سواد رسانه‌ای، سواد رایانه‌ای، سواد دیجیتال، سواد اطلاعاتی، سواد اجتماعی و سواد و مهارت‌های ارتباطی نیز جزو سواد فرد محسوب می‌شوند. در این بین سواد ارتباطی و اطلاعاتی به مجموعه مهارت‌هایی گفته می‌شود که فرد به‌منظور ادامه حیات در جامعه اطلاعاتی به آن‌ها نیازمند است. این سواد شامل چنین مواردی است: قدرت دسترسی مؤثر به اطلاعات با ارزش؛ آگاهی از چگونگی سازمان‌دهی

می‌شود. مقصود از مناسبات اقتصادی نیز همه انواع روابط اقتصادی اعم از تجاری و مالی است. تحریم اقتصادی را عموماً بر دو نوع می‌دانند یا آن را در دو زمینه اعمال می‌کنند: اول، تحریم تجاری که در آن صادرات و واردات به کشور هدف، محدود یا قطع می‌شود. دوم، اعمال محدودیت‌ها و قطع مناسبات مالی. در تحریم مالی، کشور اعمال‌کننده تحریم از انجام معاملات مالی، نقل و انتقال پول، و سرمایه‌گذاری خودداری می‌کند. همچنین با استفاده از نفوذ خود در مؤسسه‌های مالی بین‌المللی، هرگونه رابطه مالی یا مساعدت‌های فنی را بر هم می‌زند یا حتی مبادرت به مسدود کردن دارایی‌های کشور هدف می‌کند (عزتی و سلمانی، ۱۳۹۴).

هزینه‌های تحریم اقتصادی، بسته به نوع تحریم، متفاوت است. چنانچه تحریم به صورت یک‌جانبه از سوی یک کشور انجام شود، اثربخشی آن کمتر است. به همین نسبت چنانچه از سوی چند کشور یا از سوی «شورای امنیت سازمان ملل» اعمال شود، اثربخش‌تر است. در تحریم‌های یک‌جانبه هزینه واردات و صادرات افزایش می‌یابد. کالاهای صادراتی قدرت رقابت خود را از دست می‌دهند و واردات نیز گران‌تر می‌شوند. در نتیجه با مقدار معینی سرمایه، کالای کمتری وارد کشور می‌شود. در صورتی که تحریم ادامه یابد، بر تخصیص منابع تأثیر منفی می‌گذارد و در نتیجه ساختار اقتصاد آسیب خواهد دید.

هزینه‌های تحریم تنها به حوزه اقتصادی محدود نیست، فضای اجتماعی و فرهنگی کشور نیز به شدت از تحریم‌ها تأثیر می‌پذیرد. دسترسی به داده‌های علمی و فناوری‌های نوین و نیز مراودات و مناسبات علمی و آموزشی به شدت محدود و کنترل می‌شوند. حتی فضای بهداشت و سلامت با محدودیت واردات و افزایش هزینه‌ها ضعیف و ناکارآمد می‌شود (سادات اخوی و حسینی، ۱۳۹۶).

● فقر و نابرابری

براساس گزارش «دفتر مطالعات اقتصادی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی» خط فقر متوسط کشوری در سال ۱۴۰۰ برای یک خانوار چهارنفره حدود چهار میلیون و ۵۰۰ هزار تومان بود که در شهریور ۱۴۰۱ به هفت میلیون و ۵۰۰ هزار تومان رسید. با توجه به اینکه دستمزدها هم‌راستا با رشد فقر، افزایش پیدا نکرده‌اند، حداقل دستمزد تصویب‌شده برای یک خانوار چهار نفره در سال ۱۴۰۱، معادل شش میلیون و هفتصد و بیست و پنج هزار تومان و زیر خط فقر بوده است. متناسب نبودن درآمد و هزینه‌ها سبب شد، در آغاز قرن جدید بیش از ۳۰ درصد از جمعیت کشور به زیر خط فقر سقوط کند. یعنی حدود ۲۵ میلیون و ۵۰۰ هزار نفر از مردم کشور در جمعیت فقرا جای گرفتند. همچنین شکاف فقر که فاصله فقرا تا خط فقر را اندازه‌گیری می‌کند، در سال‌های ۱۳۹۹ و ۱۴۰۰ به بالاترین مقدار خود، یعنی حدود ۲۷ درصد رسید (کویانی، بیرجندی و پهلوان، ۱۴۰۲).

بررسی مصرف‌های خانوار در سال‌های گذشته نیز کاهش رفاه خانوار را تأیید می‌کند. همچنین سهم مسکن از کل هزینه‌های خانوار، به‌عنوان دیگر کالای ضروری نیز از ۲۳ درصد در سال ۱۳۹۰ به ۲۷ درصد در سال ۱۴۰۰ افزایش یافت. از سهم آموزش در کل هزینه‌های خانوار در دهه ۱۳۹۰ بیش از ۵۰ درصد کاسته شد که می‌تواند خطر افزایش فقر بین‌نسلی را داشته باشد (صادقی و محمدیان، ۱۴۰۲).

● میل به مهاجرت

مهاجرت جمعیت ابعاد متفاوتی دارد و ممکن است در داخل یک کشور یا بین کشورهای گوناگون باشد. چنانچه جابه‌جایی جمعیت داخل مرزهای

سیاسی یک کشور انجام شود آن را «مهاجرت داخلی» می‌نامند و اگر مبدأ و مقصد مهاجرت، دو کشور متفاوت باشد، «مهاجرت بین‌المللی» خوانده می‌شود. مهاجرت با تأثیر بر توزیع سنی و جنسی جمعیت، ساختار اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی جامعه را دگرگون می‌کند؛ به‌طوری که مهاجرت از یک جامعه موجب کاهش رشد مطلق آن، ورود مهاجران به جامعه دیگر، موجب افزایش رشد جامعه مهاجرپذیر می‌شود. یکی از مهم‌ترین ابعاد مهاجرت، «مهاجرت نخبگان» است. شواهد و مستندات روشن‌گر آن است که مهاجرت نخبگان به خارج از کشور افزایش یافته و این پدیده به دوره دانش‌آموزی نیز سرایت کرده است؛ به‌گونه‌ای که دانش‌آموزان تیزهوش و استعدادهای برتر برای ادامه تحصیل جلائی وطن می‌کنند (مشفق، ۱۴۰۲).

اشاعه پدیده مهاجرت به دوره دانش‌آموزی، سبب گسترش دایره خروج استعدادهای برتر ایرانی به خارج از کشور شده است. چنانچه این روند ادامه یابد، جدا از هدررفت هزینه‌هایی که طی سال‌های تحصیل برای آموزش و تربیت این افراد صرف شده است، می‌تواند ظرف چند سال آینده کشور را با بحران کمبود نیروی انسانی متخصص و ماهر به‌عنوان یکی از اساسی‌ترین شاخص‌های توسعه‌یافتگی مواجه کند. براساس آخرین آمارهای رصدخانه مهاجرت ایران، ۳۷ درصد از دارندگان مدال در المپیادهای دانش‌آموزی، ۲۵ درصد از مشمولان بنیاد نخبگان، و ۱۵ درصد از رتبه‌های زیر هزار آزمون سراسری، مقیم کشورهای دیگر هستند. از دیدگاه جامعه‌شناسان، تحریم‌ها و مشکلات اقتصادی و اجتماعی، فقدان تحرک و ارتقای اجتماعی، محدودیت‌ها و ...، از جمله مهم‌ترین دلایل میل به مهاجرت در میان این قشرهای اجتماعی است (خسروی، منصور و امیرسلطانی، ۱۳۹۸).

منابع

۱. بیات، فریبرز (۱۳۹۷). «هفت گام دیجیتال شدن نشریات». سالنامه رشد. شماره ۱۲.
۲. جواهری، بختیار و ابراهیمی، صلاح (۱۴۰۱). «بررسی عوامل مؤثر بر نرخ شهرنشینی در استان‌های ایران». مجله مطالعات شهری. شماره ۴۲.
۳. خسروی، احمدعلی؛ خسروی، سعیده؛ منصوری بیدکانی، مهدی؛ امیرسلطانی (۱۳۹۸). «مهاجرت نخبگان و رابطه آن با توسعه: فرصت‌ها و چالش‌ها برای سیاست‌گذاران». نشریه راهبردهای آموزش در علوم پزشکی. دوره دوازدهم. شماره ۶.
۴. دانشمند نارویی، مرضیه؛ پهلوانی، مصیبه؛ اسفندیاری، مرضیه (۱۴۰۱). «بررسی اثرات نرخ شهرنشینی بر شاخص توسعه انسانی در کشورهای در حال توسعه». فصلنامه بررسی مسائل اقتصاد ایران. شماره ۹.
۵. سادات اخوی، سیدمحمد و حسینی، سیدشمس‌الدین (۱۳۹۶). «ارزیابی تأثیر تحریم‌های اقتصادی بر تورم اقتصاد ایران». نشریه اقتصاد کاربردی ایران. دوره هفدهم. شماره ۲۱. شمس، شمس، ناصر و احمدگلی، کامران (۱۳۸۴). «تجاری‌شدن آموزش». نشریه اطلاعات سیاسی اقتصادی. شماره ۲۱۳ و ۲۱۴. خرداد و تیر.
۷. صادقی، افسانه و محمدیان، حدیث (۱۴۰۲). «تأثیر فقر بر تحصیلات دانش‌آموزان». ششمین کنفرانس بین‌المللی مطالعات میان‌رشته‌ای روان‌شناسی، مشاوره، آموزش و علوم.
۸. عزتی، مرتضی و سلمانی، یونس (۱۳۹۴). «برآورد اثر تحریم‌های اقتصادی بر رشد اقتصادی ایران». نشریه مطالعات راهبردی بسیج. دوره هجدهم. شماره ۶۶. اردیبهشت.
۹. فاضلی، نعمت‌الله (۱۳۹۲). «رسانه‌ای‌شدن فرهنگ ایرانی در: گفت‌وگو با فریبرز بیات». وبگاه مدرسه همشهری.
۱۰. کویانی، زهرا؛ پهلوان، محمدصابر؛ بیرجندی، محمدصادق (۱۴۰۲). «وضعیت فقر و ویژگی‌های فقر در دهه گذشته». دفتر مطالعات اقتصادی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
۱۱. مشفق، محمود (۱۴۰۲). «لزوم افزایش تاب‌آوری در جهان هشت میلیاردی؛ دیرستانی‌ها در سودای ادامه تحصیل به مهاجرت گرایش پیدا کرده‌اند؛ کاهش سن جذب نخبگان». خبرگزاری عطنا.
۱۲. مشفق، محمود؛ محمودی، محمدجواد؛ مطیع حقی‌شناس، نادر (۱۳۹۱). «چشم‌انداز تحولات جمعیتی ایران: لزوم تجدید نظر در سیاست‌های جمعیتی». فصلنامه مطالعات راهبردی زنان. شماره ۱۴.
۱۳. میزبانی، فریده (۱۳۹۹). «جایگاه سواد رسانه در نظام آموزش و پرورش». فصلنامه علوم خبری. شماره ۹.
14. Redding, S. (2016). Competencies and personalized learning. Handbook on personalized learning for states, districts, and schools, 3-18.
15. Wan, S., Lin, H., Gan, W., Chen, J., & Yu, P. S. (2023). Web3: The Next Internet Revolution. arXiv preprint arXiv:2304.06111.